

ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№3/2025

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2025

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Аасланд Е.	философия докторы (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Каранфил Г.	философия докторы (PhD), профессор, Комрат мемлекеттік университеті, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Олдфилд А.	Философия докторы (PhD), профессор, Каролина Университеті Каролина, АҚШ
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токат Газиосманпаша университеті, Токат, Түркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 26.09.2025 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Аасланд Е.	доктор философии (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Каранфил Г.	доктор философии (PhD), профессор, Комратский государственный университет, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курысжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Олдфилд А.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Каролины Каролина, США
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 26.09.2025 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Aasland E.	
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Karanfil G.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Komrat Devlet Univerditesi, Kishinev, Moldova
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhana L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Oldfield A.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Coastal Carolina University Carolina, USA
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Senmez O.F.	(PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 26.09.2025 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS

АМИРОВА А.Б., БЕЙСЕНБАЙ А.Б., ШЫРЫН Х.	Қазақ, ағылшын тілдеріндегі «халық» ұғымының мақал-мәтелдердегі көрінісі	7
КАСПИХАН Б.К., СӘРСЕНБАЙ Ж.А., ИГИЛИКОВА С.И.	Тоныкөк ескерткішінің графикалық және орфографиялық ерекшеліктері	19
КОПБАЕВА Ж.Т., АБДИРАСИЛОВА Г.Қ., БЕКЕНОВА Г.Ш.	Түркі ескерткіштері тіліндегі есімдіктер мен қазіргі түркі тілдеріндегі параллельдер: көне жұрнақтар негізінде	31
ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ Ш., ӘЛІМБЕК Г.	Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтел қолданысы	43
МЫРЗАБАЕВА Б.Д., АЛКЕБАЕВА Д.А., БАЕШОВА Б.Ш.	Қазіргі тіл біліміндегі «тіл» және «сөз» ұғымдарының арақатынасы, сөздің прагматикалық мәні	64
НУСУПОВА А.Ж., ТОҚТЫБАЕВА Ж., ҚҰРМАНБЕКОВА З.Р.	Қазақ тіліндегі гибрид сөздер: жасалуы және қолданысы	78
ӨМІРБЕКОВА Ж.Қ.	Этномәдени компоненттің тіл мен мәдениет сабақтастығындағы орны	88
РАМАЗАНОВ Т.Б., СОЛТАНБЕКОВА А.Ә., ШОРТАНБАЕВ Ш.А.	Мектеп оқулықтары терминдерінің тілдік ерекшелігі («Құқық негіздері» пәні мысалында)	99

ӘДЕБИЕТТАНУ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ / LITERATURE STUDIES

АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә.	Есенғали Раушановтың «1932 жыл. Қазақстан» өлеңінде аштық зұлматының бейнеленуі	117
AMANKULOVA L.A., ZHAIKGASBAYEVA K.B.	Manifestations of national mentality in contemporary kazakh poetry	126
BAILIYEVA U.B., DADEBAEV ZH., DAUTOVA B.D.	The degree of equivalence in translating the concept of “qairat” (willpower) in A. Kunanbayev’s works	134
БАЙТУРИНА У.К., ШОМАНОВА Г.К.	Американский текст Ф. Достоевского. Идея и сюжет как открытия реализма	147

КЕМЕҢГЕР Қ.Р., ЖҰМАҒҰЛ С.Б.	Мағжан Жұмабайұлының «Ертегі» поэмасы: тарихи және көркемдік шындық	155
ҚАБЫЛОВ Ә.Д., ҚАМАРОВА Н.С., ШОҚАЙ М.Т.	Әбіш Кекілбайұлы – публицист	164
МӘДІБАЕВА Қ.Қ., МАҒАЗБЕКОВ Н.Ж., РАХМАНОВА Н.М.	Абайдың ақындық кітапханасы: ортағасырлық түркі поэзиясы дәстүрі	177
ТОҚТАР Г.М.	Тәуелсіздік идеясы алаш қаламгерлерінің басым бағыты	187

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ /
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ /
METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

BAZARBЕКОВА D.M., ADILOVA ZH.K., SAMSENOVA G.S.	Application of precedent texts in russian language lessons	198
BEISENBAYEVA L.ZH.	Assessing students' oral proficiency in cooperative learning (cefr framework)	209
КҮЗЕМБЕКОВА Ж.Ж., ДЕМЕСИНОВА Ж.О.	Айтылым субтестілерінің құрылымы мен бағалау жүйесі	217

*Ж.Т. КОПБАЕВА¹

*Г.Қ. АБДИРАСИЛОВА²

Г.Ш. БЕКЕНОВА³

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан^{1,2}
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан³
(e-mail: phd_kopbayeva@mail.ru¹, ab.gulmira@mail.ru², Gulnar68_koks@mail.ru³)

ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ ЕСІМДІКТЕР МЕН ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ПАРАЛЛЕЛЬДЕР: КӨНЕ ЖҰРНАҚТАР НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа. Бұл мақалада көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі есімдіктер құрамындағы көне жұрнақтардың фоно-морфо-семантикалық ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу мақсаты - көне түркі тіліндегі есімдіктердің құрылымын анықтап, оларды қазіргі қазақ, түрік тілдеріндегі есімдіктер жүйесімен салыстыра отырып, тарихи сабақтастық пен типологиялық ерекшеліктерді ашып көрсету. Жұмыста жақтық, сілтеу, сұрау және өздік есімдіктердің көне формаларының қазіргі тілдердегі баламалары, фонетикалық өзгерістер, морфологиялық трансформациялар және семантикалық кеңею үдерістері айқындалады.

Зерттеу нәтижелері көне тілдік құрылымдар мен қазіргі тіл фактілері арасындағы сабақтастықты ашып көрсетеді және түркі тілдерінің тарихи грамматикалық дамуын тереңірек түсінуге үлес қосады. Ежелгі түркі жазба мәтіндері мен қазіргі тілдік материалдар негізінде фонетикалық өзгерістер, морфологиялық трансформациялар және мағыналық ауысулары жүйелі түрде талданды. Көне түбірлер мен жұрнақтардың қазіргі түркі тілдеріндегі қолданылу ерекшеліктері анықталып, олардың дамуының ішкі заңдылықтары мен сыртқы ықпалдар негізінде қалыптасқан үрдістері көрсетілді. Көне түбірлер мен морфемалардың қазіргі түркі тілдеріндегі сақталу дәрежесі, өзгеріс заңдылықтары мен жаңа қолданыс ерекшеліктері жүйелі түрде сипатталды. Нәтижесінде, көне түркі тіліндегі есімдіктер жүйесі мен қазіргі тілдердегі грамматикалық құрылымдар арасындағы тарихи-генетикалық байланыстар жан-жақты дәлелденді. Түркі тілдерінде байқалатын біртектілік пен ерекшеліктердің себептері ғылыми негізде талданды. Бұл зерттеу түркі тілдерінің тарихи морфологиялық дамуын түсіндіруге және тіл эволюциясының жалпы заңдылықтарын ашуға маңызды үлес қосады. Есімдіктер құрамындағы көне жұрнақтардың сақталуы мен дамуы жалпы түркі тілдеріндегі тілдік біртұтастықтың және әр тілдің өзіндік ерекшеліктерінің көрінісі ретінде бағаланады.

Түйін сөздер: көне түркі тілі, есімдік, фоно-морфо-семантикалық өзгерістер, тарихи грамматика, түркі тілдері.

Кіріспе. Түркі тілдері – тарихи тамыры терең, құрылымдық жүйесі тұрақты әрі бай тілдер тобы. Түркі тілдеріндегі есімдіктер – лексиканың ең көнеден сақталған қабаттарының бірі. Осы тілдердегі есімдіктер жүйесі - ең көне әрі ең аз өзгеріске ұшыраған грамматикалық категориялардың бірі. Есімдіктердің құрамында сақталған көне жұрнақтар мен морфемалар арқылы біз түркі тілдерінің тарихи дамуын, өзара байланысын және айырмашылықтарын нақты байқай аламыз.

Көне түркі жазба ескерткіштері (Орхон-Енисей мәтіндері, «Құтадғу білік», «Диуани Хикмет») тілінде қолданылған есімдіктердің құрылымы бүгінгі қазақ, түрік, өзбек, қырғыз

тілдеріндегі есімдіктермен көп жағдайда сабақтастықта сақталғанымен, белгілі бір фонетикалық, морфологиялық және семантикалық өзгерістерге ұшырағаны байқалады.

Бұл зерттеу жұмысы көне ескерткіш тіліндегі есімдіктердің құрамындағы көне жұрнақтарды анықтап, қазіргі түркі тілдеріндегі параллельдермен салыстыра отырып, олардың тарихи дамуын сипаттауға бағытталған. Зерттеуде Орхон-Енисей жазбалары, Құтадғу білік, Диуани хикмет сияқты көне түркі мәтіндерінен және қазіргі қазақ тілінен алынған тілдік деректер пайдаланылды.

Көптеген негізгі есімдіктер түркі тілдерінің барлығына ортақ болып келеді (мысалы: мен 'я', сен 'ты', ол 'он(о)' сияқты) [1, 2]. Ғалымдардың пайымдауынша, түркі личный (жақтық) есімдіктері алтай тіл бірлестігі дәуірінен бастау алып, сол дәуірдегі түбірлерден дыбыстық өзгерістер арқылы қазіргі түркі тілдеріне жеткен.

V-VIII ғасырлардағы Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен бастап, XI ғасырдағы Қараханид кезеңінің мәтіндеріне дейін және одан бері қазіргі түркі тілдеріне дейін есімдіктер үлкен өзгеріске ұшырамай, негізінен сақталып келген [3]. Махмұд Қашқари өзінің «Диуани лұғат-ит-түрк» (1072–1074 ж.ж.) еңбегінде түркі диалектілеріндегі есімдіктердің біраз айырмасын көрсеткен. Ол оғыздар «ben» десе, басқа түркілер «men» дейтінін атап өтеді. Бұл дерек көне түркі кезеңінен бері кейбір фонетикалық өзгерістер (мысалы, b дыбысының m-ға айналуы) жүргенін аңғартады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Бұл зерттеуде көне түркі жазба ескерткіштеріндегі есімдіктер құрамындағы көне жұрнақтардың фоно-морфо-семантикалық ерекшеліктерін анықтау мақсатында бірнеше әдістер қолданылды.

Морфологиялық талдау әдісі арқылы көне мәтіндердегі есімдіктердің тұлғалық құрылымы, жұрнақтық жүйесі және олардың қазіргі тілдердегі өзгерістері анықталды. Семантикалық талдау барысында есімдіктердің мағына өрісіндегі өзгерістер мен дамуы қарастырылды. Сонымен қатар, контекстуалды талдау тәсілі қолданылып, есімдіктердің нақты мәтіндік қолданыстары арқылы олардың тарихи қызметтік ерекшеліктері мен прагматикалық сипаттары зерттелді.

В. Радловтың 1888-1911 жылдар аралығында шығарған төрт томдық, сегіз кітаптан тұратын «Опыт словаря тюркских наречий» атты сөздігінде түркі тілдеріне тән лексиканың мол қоры қамтылғаны мәлім [1]. Ежелгі дереккөздер ретінде «Күлтегін», «Тоныкөк», «Білге қаған» сияқты Орхон-Енисей жазбалары, сондай-ақ Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани Хикмет» еңбегі алынды. Қазіргі тілдік материалдар ретінде қазақ, түрік, өзбек тілдерінің грамматикалары мен сөздіктері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі есімдіктердің құрылымын зерттеу барысында олардың қазіргі қазақ, түрік және өзбек тілдеріндегі жүйелерімен тығыз тарихи сабақтастықта екені анықталды. Жақтық есімдіктер (mān, sām, ol) бүгінгі түркі тілдерінде негізгі түбірлерін сақтай отырып, тек фонетикалық және грамматикалық тұрғыда түрленгені байқалады [3, 210]. Мысалы, көне түркі тіліндегі mān формасы қазақ тілінде **мен**, түрік тілінде **ben**, өзбек тілінде **men** тұлғасында қолданылады. Сілтеу есімдіктері саласында bu, ol сөздері де өз мағыналық жүгін жоғалтпай, қазіргі тілдерде түрлі прагматикалық реңктерге ие болған [4, 65-70]. Мысалы, қазақ тіліндегі **бұл**, **ол** формалары ежелгі bu және ol сөздерінің тікелей жалғасы болып табылады.

Семантикалық дамудың айқын көрінісі сұрау есімдіктерінде байқалады. Көне түркі тіліндегі nā сөзі қазіргі қазақ тіліндегі **не**, түрік тіліндегі **ne**, өзбек тіліндегі **nima** формасына дейін дамыған. Бұл өзгерістер семантикалық кеңею мен күрделену үдерісін дәлелдейді [5, 88].

Өздік есімдіктер де тарихи түбірлерін сақтап қалғанымен, кей тілдерде мағыналық әрі грамматикалық өзгерістерге ұшыраған. Мысалы, көне өз сөзі қазіргі қазақ тілінде **өз**, түрік тілінде **kendi**, өзбек тілінде **o'z** болып қолданылып келеді [6, 145].

Бақылау нәтижесінде фонетикалық жеңілдету, морфологиялық қайта құрылу және семантикалық ауысу процестері әртүрлі тілдік даму жолдарын көрсететіні айқындалды. Бұл үдерістерге ішкі тілдік заңдылықтармен қатар, географиялық, этникалық және әлеуметтік факторлар да әсер еткені байқалады [7, 220].

Түркі тілдеріндегі есімдіктер жүйесін зерттеу түркітану ғылымының алғашқы кезеңдерінен бастау алады. Алғашқы іргелі еңбектердің бірі – Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігі (XI ғасыр), онда түркі тілдерінің есімдіктер жүйесі мен олардың қолданысы нақты мысалдармен берілген. Бұл еңбекте мен, сен, ол сияқты негізгі жақтық есімдіктердің әртүрлі түркі диалектілеріндегі фонетикалық варианттары салыстырылады [4, 65].

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында В.В. Радлов өзінің «Опыт словаря тюркских наречий» атты көптомдық еңбегінде түркі тілдеріндегі есімдіктердің диалектілік варианттарын жинақтап сипаттаған [1]. Оның еңбектері тарихи-салыстырмалы зерттеулер үшін құнды дереккөз болып табылады.

Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі есімдіктердің грамматикалық табиғаты мен морфологиялық құрылымына алғашқылардың бірі болып Н.А.Баскаков назар аударған. Оның «Введение в изучение тюркских языков» еңбегінде есімдіктердің тарихи өзгерістері мен көне формаларына арнайы талдау жасалған [8].

Э.Н. Наджип өзінің «Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сарайи и его язык» атты еңбегінде орта ғасырлық түркі тіліндегі есімдіктердің морфологиялық ерекшеліктерін сипаттап, оларды кейінгі дәуірлердегі формаларымен салыстырады [5, 88].

М. Ердал өзінің «A Grammar of Old Turkic» атты монографиясында көне түркі жазба ескерткіштеріндегі есімдіктердің жүйесін толықтай сипаттайды. Ол әрбір есімдіктің түбірі мен грамматикалық көрсеткіштерінің тарихи дамуын фонетикалық және морфологиялық тұрғыда қарастырады [3].

Қазіргі қазақ тіліндегі есімдіктердің морфологиялық табиғаты мен даму эволюциясы туралы еңбектер ішінде А. Ысқақовтың «Қазіргі қазақ тілі. Морфология» кітабы ерекше орын алады. Ол қазақ тіліндегі есімдіктердің грамматикалық категорияларын ғылыми жүйелеп береді [6].

С. Исаевтың «Қазіргі қазақ тіліндегі етістік модальдылығы» еңбегінде есімдіктердің модальдік қызметіне қатысты пікірлер келтіріледі, бұл әсіресе есімдіктердің прагматикалық қызметін түсіндіруде маңызды [9].

Н. Оралбаева «Тарихи морфология негіздері» еңбегінде көне түркі тілінен қазіргі қазақ тіліне өткен есімдіктердің морфологиялық трансформацияларын нақты мысалдармен сипаттайды [10].

Жалпы түркі тілдеріндегі сөзжасам тәсілдері мен жұрнақтардың тарихи даму заңдылықтарын жүйелі түрде зерттеген монография – «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» ұжымдық еңбекте есімдіктердің құрамындағы морфемалық өзгерістер мен тарихи параллельдер кеңінен қарастырылған [7, 220].

Қазақ әдебиетіндегі көне дәуір туындыларын зерттеген А.Қыраубаева өз еңбектерінде [13] де көне мәтіндердегі есімдіктердің қолданысына назар аударып, олардың тілдік ерекшеліктерін сипаттайды.

Түркі тілдеріндегі жеке (жақтық, жіктеу) есімдіктер бірінші, екінші және үшінші жақ, жекеше және көпше сан категорияларын білдіреді. Көне түркі жазбаларында да I жақ бән (кейінгі кейбір мәтіндерде мән), II жақ сән, III жақ ол түрінде болған. Орхон жазбаларында («Күлтегін», «Білге қаған» ескерткіштері) мен мағынасындағы есімдік көбіне мәп түрінде жазылған, ал одан сәл ертеректегі Тоныкөк жазуында дербес тұрған кезде бән формасы қолданылғаны байқалады [3,210].

Қазіргі қазақ тіліндегі мен сөзі осы мәп тұлғасының тікелей жалғасы деп айтуға болады. Ал қазіргі түрік тілі бен түрін сақтап, оғыз тілдерінде б > м өзгерісі жүрмегені байқалады. Екінші жақ жекеше сен есімдігі көне түркідегі сән формасынан үлкен өзгеріссіз жеткен. Үшінші жақта жіктеу есімдігі дербес сөз ретінде болмаған, ол қызметті сілтеу есімдіктері атқарған: көне түркіде ол ('ол, анау') сөзі әрі ол есімдігі (3-жақ) орнына қолданылған. Бұл үрдіс қазіргі қазақ тілінде де сақталып, ол сөзі адамға да, затқа да («ол кісі», «ол кітап») 3-жақтық мәнде қолданылады.

Көпше түрдегі жақтық есімдіктерге келсек, көне түркіде I жақ біз, II жақ сіз түрінде болғаны Орхон жазбаларынан мәлім [3].

Бүгінгі қазақ тіліндегі біз, сіз сол ежелгі тұлғалардың өзгеріссіз жалғасы. Мұнда ескеретін жайт – I, II жақ есімдіктерінің жекеше-көпше сан категориялары арнайы қосымшалар арқылы емес, түбірдің өзгеруі арқылы берілген. Яғни жекеше түрінде -н фонемасы болса (мен, сен), көпше түрінде -з фонемасы көрінеді (біз, сіз). Тарихи тұрғыдан қарағанда бұл -н және -з дыбыстары ежелгі көптік жалғаудың іздері болып саналады: алтай дәуірінде көптік мәнді -г қосымшасы болғаны, кейін жалпытүркілік (ортақ түркі) кезеңде оның -з дыбысына ауысқаны туралы болжам бар [2]. Түркі тілдерінде -г > -з өзгерісі тарихи дыбыс алмасудың нәтижесі ретінде орныққан. Демек, біз, сіз деген көпше есімдіктер құрамындағы -з – көне көптік жұрнақтың сақталған түрі. Сол сияқты жекеше мен, сен сөздеріндегі соңғы -н дыбысы да алғашында арнайы морфема болғаны байқалады.

Көне түркі тілінде барлық жақтық есімдіктердің (I және II жақ) негізінде н дыбысы бар еді, тек көпше атау тұлғада ғана жоқ. Мысалы, Орхонда 1-жақ мен (мән), 2-жақ сен деп келсе, олардың табыс септігі мені, сені түрінде -н- сақталып жалғанған. Бұдан көне заманда I, II жақ есімдіктерінің түбірі ме-/бе-, се- болып, оларға -н тұлғасы қосылу арқылы жекеше форма жасалған деген тұжырым жасауға болады. Бұл -н сигнификаты қазіргі қазақ тілінде де толық сақталған: мен, сен (атау септік), бірақ көпше біз, сіз сөздерінде жоқ (көпше тұлға басқа жолмен жасалған).

Қазақ тіліндегі жақтық есімдіктер морфемдік құрамы жағынан көне түркімен негізінен бірдей, айырмасы кейбір фонетикалық өзгерістерде ғана: мысалы, бән > мен (б-м алмасуы), -р > -з (көптік көрсеткіші), сондай-ақ III жақта дербес есімдіктің орнына сілтеу есімдігі қолданылатын үрдіс тұрақтанған [12].

Жақтық есімдіктердің мағыналық қолданысында көне дәуір мен қазіргі кезең арасында кейбір ерекшеліктер де бар. Көне түркіде сіз есімдігі көпше сіздер мағынасында ғана емес, кейде қазіргі қазақ тіліндегідей сыпайы формада жалғыз кісіге қарата да айтылғандығы байқалады. Орхон және кейінгі мәтіндерде сізләр (sizlär) түріндегі көпше күшейтпелі форма сирек те болса кездеседі [12, 45]. Қазақ тілінде де сіз сөзі көпше адресатқа және ресми-сыпайы түрде жекеше адресатқа қолданылады; көпше мәнді айқын көрсету қажет болса, сіздер формасы пайдаланылады. Бұл жағынан III жақ есімдігі басқа есімдіктерден айырмашылығы – көптік тұлғасы жалпы зат есімдер жұрнағы -лар арқылы беріледі (яғни ол+ар). I және II жақта арнайы көптік түбірлер (біз, сіз) болғандықтан, оларға -лар жалғанбайды (тек кейде тұлғалау үшін біздер, сіздер түрінде айтылуы мүмкін). Есімдіктердің бұл сан категориясын білдіру тәсілі көне дәуірден бері өзгеріссіз жалғасып келеді.

1-кесте. I, II, III жақ есімдіктерінің салыстырма

Дәуір / Тіл	I жақ (жеке- ше)	I жақ (көпше)	II жақ (жеке- ше)	II жақ (көпше)	III жақ (жеке- ше)	III жақ (көпше)	Ерекшеліктері
К ө н е т ү р к і ж а з б а - л а р ы	b ä n , mān	biz	sän	siz	ol	olar	III жақ есімдігі сілтеу есімдігімен берілген.
Тоныкөк жазуы	bän	biz	sän	siz	ol	olar	bän туралы дербес түрі көп уақыт сақталған.
Қазіргі қ а з а қ тілі	men	biz	sen	siz	ol	olar	b>m ұқсауы; -z көптік көрсеткіші сақталған.

Қазіргі түркі тілі	ben	biz	sen	siz	o	onlar	b түбірі сақталған; III жақта жақтық сезілмейді.
--------------------	-----	-----	-----	-----	---	-------	--

Көне түркі жазбалары	b ā n , m ā n	biz	s ā n	siz	ol	olar	III жақ есімдігі сілтеу есімдігімен берілген.
Тонькөк жазуы	b ā n	biz	s ā n	siz	ol	olar	b ā n туралы дербес түрі көп уақыт сақталған.
Қазіргі қазақ тілі	men	biz	sen	siz	ol	olar	b > m ұқсауы; -z көптік көрсеткіші сақталған.
Қазіргі түркі тілі	ben	biz	sen	siz	o	onlar	b түбірі сақталған; III жақта жақтық сезілмейді.

2-кесте. Көне түркі және қазіргі қазақ тіліндегі жақтық есімдіктер салыстырмасы

Жақ	Көне түркі тіліндегі түрі	Қазіргі қазақ тіліндегі түрі	Ерекшеліктері
I жақ жекеше	b ā n , m ā n	мен	b > m фонетикалық ауысу, -n түрі сақталған
II жақ жекеше	s ā n	сен	Өзгеріссіз сақталған
III жақ жекеше	ol	ол	Сілтеу есімдігі орынын басқан
I жақ көпше	biz	біз	-r > -z тарихи дыбыс ауысуы
II жақ көпше	siz	сіз	-r > -z тарихи дыбыс ауысуы, сыпайы мәнін алған
III жақ көпше	ol + lar	олар	-lar көптік жұрнағы арқылы жасалған

Көне түркі жазба тілінде сілтеу (көрсеткіш) есімдіктерінің екі негізгі түрі болды: бу (бұл) – «мынау, бұл» және ол – «анау, ол». Бұлар затқа не адамға нұсқай отырып, қазақ тіліндегі «жақын», «алыс» деген кеңістіктік категорияларды білдірген. Орхон жазбаларында бу сөзі жиі кездеседі, мағынасы қазіргі қазақтағы **бұл** есімдігіне сәйкес. Ол сөзі де дәл қазіргі **ол** мағынасында қолданылған, кейде сөйлемде үшінші жақ адамды да осы ол көрсету есімдігімен атаған. Демек, «ол» сөзі әрі есімдік (3-жақ), әрі сілтеу мәнін қоса атқарған қызметте болған

Нәтижелер. Қазіргі қазақ тілінде сілтеу есімдіктері жүйесі көне негізден тарағанымен, біраз кеңейген. Бүгінде **бұл, осы, ана, мынау** сияқты бірнеше дәрежедегі сілтеу есімдіктері бар. Олардың түп-төркініне үңілсек, барлығы сол ежелгі бу, ол сөздерінен және қосымша элементтерден шыққан.

Көне түркі сілтеу есімдіктерінің морфологиялық ерекшелігі – септелгенде немесе тіркескенде түбір өзгерісі болуы. Атап айтқанда, бу және ол есімдіктері септік жалғаулар алған кезде немесе белгілі синтаксистік қызметте **бун-, ан-** түрінде көрінеді. Орхон мәтіндерінде бунта – «мұнда», анта – «онда» тәрізді үлгілер жиі кездеседі (бун+та = бұл жерде, ан+та = ана жерде) [12]. Мұндағы **-н-** дыбысы сілтеу есімдігінің түбірі мен жалғауының арасын жалғап тұрған көне қосымша, оны зерттеушілер фонетикалық дәнекер дыбыс деп те атайды. Сол көне дәстүр қазіргі қазақ тілінде жалғасын тапқан: **ол** сөзін септегенде **оның, оны, оған** деген формаларында түбір мен жалғау арасында **н** пайда болады. **Бұл** сөзі де септелгенде кейде **мұның, мұны, мұнда** түріне енеді. Сілтеу есімдіктерінің морфологиясында ежелгі -н дәнекер фонемасының қызметі сақталған, ал сөз құрамы көне түбір + жаңа қосымшалар есебінен біраз кеңейген.

Сұрау есімдіктері (кім? не? қайсы? т.б.) түркінің ежелгі кезеңінен бері негізінен өзгеріссіз келген сөздер тобына жатады. Орхон жазбаларында кім мағынасында *kām* сөзі кездесе, кейінгі қолжазбалар мен қазіргі түркі тілдерінде бұл сөз *kīm* түрінде қалыптасқан. Қазақ тіліндегі **кім** – сол көне *kām*/ким-нің жалғасы. Ал **не** сұрау есімдігі көне түркіде *nā* түрінде айтылған деген дерек бар

Қазіргі қазақ тіліндегі **не** (вариант түрінде *närse* құрамында *när-*) – мағынасы жағынан ежелгі «не?/не *närse*?» ұғымын беретін сөз. Түркі тілдерінде **кім** – жандыға, **не** – жансызға қатысты сұрақ қоюға маманданғаны тарихи кезеңдерде айқындалған. Көне түркіде бұлардан өзге қалай, қашан, қайда тәрізді сұрау мәнді құрылымдар сөз тіркесі арқылы білдірілген: мәселен, «қандай түрде» дегенді қан тақы (қазіргі қалай) деген тіркеспен берген.

«**Қайсы**» есімдігі – сұрау және байланыстырғыш (қатыстық) мәнде қолданылатын сөз. Қазақ тілінде **қай** және **қайсы** түрінде (жаңғыра, көпше не белгісіздік реңкімен) айтыла береді. Көне түркі дәуірінде бұл есімдік *ka* түбірінен тарағаны жөнінде пікір бар [12].

«Құтадғу білігі» тілінде «қайсысы?» мағынасында *ka* *jusi* түрінде кездеседі, ал кейінірек шағатай, Орта Азия түркілерінде қайсы, қайсі, қайсісі тәрізді варианттары болған [14]. Мұндағы *-сы* морфемасы – есімдіктен заттандыратын көне жұрнақ, яғни қай + *сы* қосылып «қайсы (бірі)» деген сөз жасалған. Бұл жұрнақ қазіргі қазақ тіліндегі **қайсы** сөзінде де сақталған. Ал жалаң **қай** сөзі сұрақта анықтауыш қызметінде (қай кітап?), немесе қыстырма, тіркес (**қай кезде**) құрамында ғана қолданылып жүр. Көне түркідегі *ka* түбірі сұраулық мәнін жоймағанын ескерсек, қазақтағы **қай** сол түбір, ал **қайсы** – *сы* қосымшалы түрі болып табылады.

Сұрау есімдіктерінен туындаған бірнеше шылау, үстеу мәнді сөздер бар, бұлардың біразы көне заманнан келе жатыр. Мысалы, **қашан** («қайтсең», «қанша уақыт») сөзі ежелгі қач анча («қанша уақытта») деген тіркестен қалыптасқан деген болжам бар; **қалай** ~ **қалайша** сөзі қалай (көне түркіде **qalay*/**qalayı* – «қандай түрде») түбіріне *-ша* демеулік қосылып қалыптасқан. **Қайда** сұрау үстеуі тура мағынасында көне түркі мәтіндерінде қай ерде (қай жерде) түрінде кездескені байқалады, уақыт өте қысқарып **қайда** сөзі дербестенген. Бұл сөздердің барлығы **кім**, **не**, **қай** сияқты түбір сұрау есімдіктерінен шыққанын тіл тарихы дәлелдейді.

Өздік есімдік бір сөйлемде субъектінің өзі екендігін көрсету үшін қызмет етеді. Қазіргі қазақ тілінде өздік есімдікті білдіру үшін **өз** сөзі және тәуелдік жалғаулар қолданылады: *өзім*, *өзің*, *өзі*, т.б. Ал көне түркі тілінде бұл функцияны басқа сөз атқарған – *kāntü* (кейбір жазбаларда *kēndi*/*kēndi*) есімдігі. [14] Орхон жазбаларында *öz* сөзі көбіне «*öz*, *өзінің*» деген мағынадағы зат есім немесе сын есім (мысалы, *öz* тегім – *öz* тегім, *özim*нің тегім) ретінде ғана кездеседі, ал тура «*өзіңді өзі деген*» мәнде *kāntü* қолданылған. *Kāntü* сөзі кейінгі түркі жазба дәстүрінде *kēndi* түріне ауысты (мысалы, шағатай тілінде *öz* кем *özim* орнына *özim* *kēndim* деу кездеседі). Оғыз және шағатай дәстүрінде **kēndi** (түрік, әзербайжан, өзбек тілдерінде бүгінге дейін) негізгі өздік есімдік болып қалды. Ал қазақ, қырғыз сияқты қыпшақ тілдерінде *öz* сөзі күшейіп, өздік мағына берудің негізгі құралына айналды.

Қазақ тілінде *öz* сөзі тәуелденіп айтылғанда ғана нақты өздік есімдік болады: мен *özim* келдім дегенде *özim* – «сам», ал жай *öz* десек, ол зат есім, «*özim*нің адамым» дегендегі «*öz*» сияқты тұлға. Демек, қыпшақ тілдері тарихи даму барысында көнедегі *kāntü*/*kēndi* сөзінен бас тартып, оның орнына бұрыннан тілде бар *öz* («*өзі*, *өзінің* мәніндегі» жалпы есім) сөзін грамматикаландырып, өздік есімдік жасаған. *Öz* сөзінің түбі өте ежелгі – түркі және жалпы алтай тілдерінде «*өзі*, *өзі(нің)* тәні» деген ұғымды білдіргені жайында болжам бар. «Құтадғу білікте» «*өзін өзі мақтады*» тәрізді қолданыстарда *öz* де, *kēndi* де қатар ұшырасады [14].

XIV–XV ғасырлардан кейінгі қазақ даласындағы жазба әдебиетте («Диуани Хикметте») *öz* сөзінің тәуелденген түрлері жиі кездеседі [15]. **Өздік есімдік категориясы** түркі тілдерінде құрылымдық жағынан ұқсас: не арнайы есімдік (қазақша «*öz*», түрікше «*kēndi*») не сол есімдікке тәуелдік жалғау жалғау арқылы жасалады. Бұл үлгі көне түркіде де болған (*öz+i*, *kāntü+i* сияқты формалар), қазір де бар. Сондықтан «өздік есімдік» деген категорияның өзі – көне түркі морфологиясынан келе жатқан тілдік құбылыс.

Түркі тілдерінде белгісіздік (индефинит) пен болымсыздық (отрицание) мәнді есімдіктер көбіне дайын түбір сөздер арқылы емес, сөз тіркестері немесе қосымшалар арқылы жасалған. Көне түркі жазбаларында «біреу, кейбіреу» мәнін беруде бір («один») сан есімі мен кісі («адам») сөздерінің жымдасуы немесе кім есімдігіне қосымша сөздер тіркелуі байқалады. Мысалы, Орхон-Енисей мәтіндерінде кісі болмаз деген тіркес «ешкім болмайды» (адам жоқ) дегенді білдірген. Яғни нақты «ешкім» деген жеке сөз жоқ, оның орнына болымсыз конструкция қолданылған.

Қазіргі қазақ тілінде **біреу** сөзі белгісіздік есімдігі ретінде кең қолданылады, мағынасы – «әлдекім, тосын адам». Бұл сөз тарихи тұрғыда бір сан есімі мен еу деген морфемадан құралған. -еу қосымшасы тек «біреу, екеу, үшеу» сандық атауларында кездесетін көнелікті элемент, бастапқыда жинақтау мағынасын берген. Сондықтан **біреу** сөзін шартты түрде «бір (адам)» дегеннің баламасы деуге болады. Көне түркіде дәл қазіргі қазақтағыдай бір сөзбен «біреу» деу болмаған, көбіне бір кісі деп екі сөзбен немесе *kim sa* түрінде қолданылған (-са көне қыпшақша «-да» мәніндегі қосымша, арабша кемса үлгісіндегі сияқты).

Қазақ тіліндегі **кейбіреулер, біреулер** деген сөздер сол біреу негізіне көптік жалғауы жалғану арқылы жасалған. **Әлдекім, әлдене** сөздеріндегі әлде- бөлігі – парсы тілінен енген белгісіздік бөлігі («әлдеқашан» т.б.), яғни мұнда да шеттен кірген элемент бар. Бірақ таза қазақы қолданысқа тән қандай да бір, бір адам сияқты айналып айтулар да қолданылады. Жалпылау есімдіктері барлық, бүкіл мағынасын білдіреді. Көне түркіде мұндай ұғымды барча сөзі берген (мысалы, Күлтегін жазуында түрк барча бодун – «барлық түркі халқы» деген). Барча сөзі бар («бар, барлық») түбіріне көне -ча жұрнағы жалғану арқылы жасалған [12].

Қазіргі қазақ тілінде **барлық** деген сөз дәл сондай құрамда: бар түбіріне -лық жұрнағы жалғанған. Жалпылау мәнінде **баршасы, бәрі** деген есімдіктер де қолданылады. **Бәрі** сөзі тарихи жағынан бар сөзінің парсы тіліндегі көпше түріне (баре немесе арабша барийа) байланысты шыққан делінеді, бірақ түркіше айту дәстүріне салып өзіміздің сөзімізге айналған. Көне ескерткіштер тілінде барлық түрінде де кездескені мүмкін, алайда негізгі қолданыс барча болған. Кейінірек шағатай, қазақ тілдерінде барша және оған тәуелдік жалғауы қосылған баршасы түрлері орын алған. **Баршасы** қазіргі тілде сиректеу қолданылғанмен, әдеби тілде кездеседі («жұрттың баршасы»). **Түгел** сөзі де көне түркіден келе жатқан жалпылау есімдігі, мағынасы «бәрі, барлық». Қазіргі қазақ тілінде түгел көбінесе үстеу (бәрі түгел келді) не баяндауыш (бәрі түгел) қызметінде жүр. Бұның түптөркіні көне түк-ел деген құрам (мағынасы «бір де бір ұсақ-түйек қалмай»). Жалпылау есімдіктерінің дамуында араб-парсы ықпалы да бар: мәселен, **һәммә** (хамма) сөзі бір кездері қазақшада «бәрі» мағынасында қолданылған арабтың *hammi* – «барлығы» сөзінен кірген. Дегенмен қазақ тілінде бөгде элементтерден гөрі өз түбірімізден өрбіген **барлық, бәрі, барша** сөздері тұрақтап қалды.

3-кесте. Жалпылау есімдіктері туралы

Термин/ Сөз	Шығу тегі	Құрылымы	Қазіргі қолданыс	Ескертпелер
барча	Көне түркі	бар + -ча	Күлтегін жазуында («түрк барча бодун» – «барлық түркі халқы»)	Негізгі жалпылау формасы
барлық	Қазақ тілі	бар + -лық	Қазіргі әдеби тілде қолданылады	барча сөзінің жалғасы ретінде
баршасы	Қазақ тілі	барша + тәуелдік жалғауы	Әдеби тілде сирек қолданады («жұрттың баршасы»)	Шағатай тілінен әсер болуы мүмкін

бәрі	Парсы/араб ы қ п а л ы а р қ ы л ы түркі	парсы баре, араб барийа	Ең жиі қолданылатын форма	Түркі тілдік дәстүрге бейімделген
түгел	Көне түркі	түк-ел	Үстеу және баяндауыш ретінде қолданылады («бәрі түгел»)	Мағынасы: «бір де бір ұсақ-түйек қалмай»
һ ә м м ә (хамма)	Араб тілі	hammu	XIX ғ. жазбаларында кездеседі	Қазіргі қолданыстан шығып қалған

Болымсыздық есімдіктері (ешкім, ештеңе, дәнеңе және т.б.) қазақ тілінде көбінде парсы-арабтан ауысқан еш, бе сияқты болымсыздық бөлігі арқылы және өзіміздің **кім, не** есімдіктері арқылы жасалады: **ешкім** («ни один человек»), **ештеңе** («ни одна вещь»). Көне түркіде мұндай құрамдас сөздер болмаған, оның орнына шектеу мәнді бөлшектер немесе етістіктің болымсыз түрі пайдаланылған. Мысалы, Орхонда кісі йоқ тіркесі «ешкім жоқ» дегенді білдірген. Кейінірек болымсыздық есімдіктері түркі тілдеріне сырттан енген **ең** (еш) сөзінің көмегімен жасалатын болды. Қазақ тілінде де осы үлгі орныққан: **ешкім, ештеңе**. Сонымен қатар өз тілімізде туған балама ретінде **дәнеңе** сөзі бар («ештеңе» мағынасында), бұл сөз да нәрсе тіркесінің ықшамдалып, семантикалық тұрақтануы нәтижесінде пайда болған.

Жалпы, белгісіздік және болымсыздық есімдіктерінің құрамында көне дәуірден сақталған жұрнақтардың бірі – **-сы/-сі** элементі. Жоғарыда айтылған қайсы сөзіндегі **-сы** сондай жұрнақ болса, тағы біреулер мағынасындағы кейбір көне тұлғаларда **-сі** кездеседі.

4-кесте. Көне түркі және қазіргі түркі тілдеріндегі есімдіктердің салыстырмалы

Көне түркі есімдігі	Қазіргі қазақ тіліндегі баламасы	Қазіргі түрік тіліндегі баламасы	Ерекшеліктер мен мысалдар
m ā n (мен)	мен	ben	Б>м ауысуы қазақ тілінде болған; түрік тілінде сақталған. Мысалы, Орхон жазбаларында: mān özüm barmış («Мен өзім бардым»)
sān (сен)	сен	sen	Өзгеріссіз дерлік сақталған. Мысалы, sān keldiñ («Сен келдің»)
ol (ол)	ол	o	Фонетикалық және мағыналық сәйкестік толық. Мысалы, ol kişi («Ол кісі»)
biz (біз)	біз	biz	Өзгеріссіз сақталған. Мысалы, biz kelti («Біз келдік»)
siz (сіз)	сіз	siz	Өзгеріссіз сақталған; сыпайылық мәні қосылған. Мысалы, siz keldiñiz («Сіз келдіңіз»)
bu (бұл)	бұл	bu	Өзгеріссіз сақталған. Мысалы, bu söz («Бұл сөз»)
an (анау)	анау	şu, o	Қазақ тілінде 'анау' пайда болған, түрік тілінде бөліну байқалады. Мысалы, anta bar («Ана жерде бар»)
nä (не)	не	ne	Өзгеріссіз сақталған. Мысалы, nä keldi («Не келді?»)
kām (кім)	кім	kim	Өзгеріссіз сақталған. Мысалы, kām keldi («Кім келді?»)
k a j u s i (қайсы)	қайсы	hangisi	Қазақ тілінде қайсы, түрік тілінде жаңа туынды сөз қалыптасқан. Мысалы, kajusi keldi («Қайсысы келді?»)
öz (өз)	өз	kendi	Қазақ тілінде өз сөзі күшейіп, рефлексивтік мәнге ие болған. Мысалы, özüm keldi («Өзім келді»)

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері тіл дамуындағы жалғастық пен инновацияны бір категория – есімдіктер мысалында нақты көрсетуге мүмкіндік береді. Көне мен бүгінгінің тілдік материалын салыстыру арқылы біз қазақ тілінің тарихи терең тамыры бар екеніне тағы да көз жеткіземіз. Бұл заңдылықтар мен параллельдер тілдің эволюциясын түсінуге көмектесіп, жалпы түркі тілдерінің даму жолындағы ортақтық пен ерекшелікті айқындауға негіз бола алады. Есімдіктер жүйесіндегі тарихи-типологиялық сабақтастық – қазақ тілінің грамматикалық құрылымы уақыт пен кеңістік аясында қаншалықты тұрақты әрі біртектес болатынын дәлелдейтін маңызды айғақтардың бірі.

- Көне түркі тіліндегі есімдіктердің басым бөлігі қазіргі қазақ және түрік тілдерінде негізінен сақталған.
- Кейбір тұлғаларда фонетикалық ауысулар (б > м) немесе жаңа қосымшалар арқылы түрлену байқалады.
- Сілтеу есімдіктерінде (бу, ол) қазақ тілінде де, түрік тілінде де тарихи сабақтастық айқын.
- Өздік есімдіктер саласында қазақ тілі өз (өзім, өзің) сөзін пайдаланса, түрік тілі kendi формасын қолданады.

5-кесте

Мысалдар:			
Көне түркі:	män özüm (мен өзім)	Қазақша: мен өзім	Түрікше: ben kendim
Көне түркі:	bu bodun (бұл халық)	Қазақша: бұл халық	Түрікше: bu halk
Көне түркі:	ol kişi (ол адам)	Қазақша: ол кісі	Түрікше: o kişi
Орхон мәтіндерінен:	bunka bardım	«Мұнда бардым»	
Тоныкөк жазуынан:	anta yatuq	«Ана жерде жатыр»	
Құтадғу біліктен:	kajusi kelti	«Қайсысы келді»	

Қорыта айтқанда, көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі есімдіктер мен қазіргі қазақ тіліндегі есімдіктерді салыстырмалы-тарихи тұрғыдан талдау нәтижесінде бірнеше маңызды көне морфемалық элементтер айқындалды. Ең алдымен, жақтық есімдіктер құрамындағы -н және -з дыбыстары ежелгі грамматикалық көрсеткіштердің сақталуы екенін байқалды. Бірінші, екінші жақтың жекеше түрі -н арқылы, көпше түрі -з арқылы берілгені – көне түркілік тұлға, бұл жүйе қазақ тілінде де жалғасуда (мен/сен ~ біз/сіз). Үшінші жақ есімдігі қызметін көне түркіде ол көрсеткіш есімдігі атқарса, қазақ тілінде де **ол** сол мәнде қолданылады – яғни семантикалық сабақтастық толық. Морфемдік өзгерістерден фонетикалық ауысуларды ғана атап өттік (б > м, т.б.), бұлар тарихи дыбыс заңдылықтарына сай түсіндіріледі. Мысалы, бән сөзіндегі бастапқы б дыбысының мен сөзінде м-ға айналуы ежелгі түркі тіліндегі ілгерінді ықпал ассимиляциясынан туындаған. Сондай-ақ, көптік мәндегі -г элементінің -з-ға айналуы да жалпытүркілік фонологиялық құбылыс болып, есімдіктер құрамында да із қалдырған.

Көне есімдіктер құрамында кейбір қосымшалар қазіргі тілде дара тұлға ретінде қайсы есімдігіндегі -сы жұрнағы көне дәуірден келе жатқаны анықталды. Өздік есімдік көне өз сөзін грамматикалық есімдік дәрежесіне көтерсе, кей өзге түркі тілдер көне kendi (кентү) сөзін сақтаған – бұдан рефлексив категорияның тарихи балама жолмен дамығаны көрінеді. Сұрау есімдіктері семантикасы жағынан тұрақты болғанмен, олардың туынды тұлғалары (қалай, қашан, қайда т.б.) синтаксистік конструкциялардан лексикалану арқылы қалыптасқанын байқалды.

Жалпы, көне түркі және қазіргі қазақ есімдіктерін салыстыра зерттеу тарихи грамматикаға маңызды деректер қосты. Есімдіктер – ең консервативті сөз таптарының бірі, сондықтан олардың форма-құрамы мың жылдан астам уақыт бойы аса көп өзгермей,

негізгі түбірлері сақталған. Бұл тұрақтылықпен қатар, кейбір фонетикалық және морфологиялық өзгерістер тілдің ішкі даму заңдылықтарына сәйкес іске асқан.

Әдебиеттер

1. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том I. – Санкт-Петербург: Факс, 1893. – 704 с.
2. Мамырбек Г., Малбақов М., Сейітбекова А.В. Радлов сөздігіндегі байырғы сөздердің семантикалық ерекшеліктері // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – 2024. – №2. – Б. 49-58. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-2.05>.
3. Demirci M. The Historical Development of Personal Pronouns in the Turkic Language // International Journal of Languages' Education, 2015. - №3(1). – P. 422-432
4. Erdal M.A. Grammar of Old Turkic. - Leiden: Brill, 2004. Volume 1. – 574 p., Volume 2. – 541 p.
5. Махмұд Қашқари «Диуан лұғат-ит-түрк» (аударма нұсқасы). – Алматы: Хант, 2005. – 320 б.
6. Наджиб Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сараи и его язык. – Алма-Ата: Наука, 1975. – 209 с.
7. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
8. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 1986. – 302 с.
9. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М.: Наука, 1962. – 346 с.
10. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі етістік модальдылығы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 296 б.
11. Оралбаева Н. Тарихи морфология негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 216 б.
12. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Өнер, 2008. – 303 б.
13. Орхон жазба ескерткіштері мәтіндері. (Bilge Kagan, Kül Tegin, Tonyukuk жазулары)- факсимиле мен транскрипциясы әртүрлі жинақтарда кездеседі, стандартты аударма нұсқасы бойынша: – Алматы: Ғылым, 1995. – 160 б.
14. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі (лексика, фонетика, грамматика). – Алматы: Қазақ университеті, 1975. – 250 б.
15. Баласағұни Жүсіп Құтадғу білік. (Толық транслитерация және қазақша аударма нұсқасы). – Алматы: Ғылым, 1986. – 600 б.
16. Ахмет Ясауи Диуани Хикмет. – Алматы: Жібек жолы, 2012. – 284 б.

Ж.Т. КОПБАЕВА, Г.Қ. АБДИРАСИЛОВА,

Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

Г.Ш. БЕКЕНОВА

Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

ПАРАЛЛЕЛИ МЕЖДУ МЕСТОИМЕННИМИ В ЯЗЫКЕ ТЮРКСКИХ ПАМЯТНИКОВ И СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ: НА ОСНОВЕ ДРЕВНИХ АФФИКСОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются фоно-морфо-семантические особенности древних аффиксов в составе местоимений тюркских письменных памятников.

Цель исследования – определить структуру местоимений в древнетюркском языке и, сопоставляя их с системой местоимений казахского и турецкого языков, выявить историческую преемственность и типологические особенности. В работе акцент сделан на выявление древних форм личных, указательных, вопросительных и возвратных местоимений, а также фонетические изменения, морфологические трансформации и процессы семантического расширения. Результаты исследования показывают преемственность между древними языковыми структурами и современными языковыми фактами, способствуют более глубокому пониманию историко-грамматического развития тюркских языков.

На основе древних тюркских письменных памятников и современных языковых материалов системно проанализированы фонетические изменения, морфологические трансформации и семантические сдвиги. Выявлены особенности сохранения древних корней и аффиксов в современных тюркских языках, внутренние закономерности развития и процессы, обусловленные внешними влияниями. Установлены историко-генетические связи между системой местоимений древнетюркского языка и современными грамматическими структурами тюркских языков. Научно обоснованы причины наблюдаемого единства и различий среди тюркских языков. Данное исследование вносит важный вклад в понимание исторического развития морфологии и эволюции языков.

Ключевые слова: древнетюркский язык, местоимение, фоно-морфо-семантические изменения, историческая грамматика, тюркские языки.

Zh.T. KOPBAEVA, G.K. ABDIRASSILOVA, G.

Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

Sh. BEKENOVA

A.K. Kussayinov Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Kazakhstan

PARALLELS BETWEEN PRONOUNS IN TURKIC INSCRIPTIONS AND MODERN TURKIC LANGUAGES: BASED ON ANCIENT AFFIXES

Annotation. This article examines the phono-morpho-semantic features of ancient affixes within the pronouns of Old Turkic written monuments.

The purpose of the research is to identify the structure of pronouns in Old Turkic and, by comparing them with the pronoun systems of modern Kazakh, Turkish languages, to reveal historical continuity and typological distinctions. The study focuses on identifying ancient forms of personal, demonstrative, interrogative, and reflexive pronouns, as well as analyzing phonetic changes, morphological transformations, and processes of semantic expansion. The results demonstrate the continuity between ancient linguistic structures and modern language phenomena and contribute to a deeper understanding of the historical grammatical development of Turkic languages.

Based on ancient Turkic written sources and modern language data, phonetic changes, morphological transformations, and semantic shifts were systematically examined. The preservation of ancient roots and affixes in modern Turkic languages was identified, along with the internal development patterns and externally influenced processes. Historical-genetic relationships between the pronoun system of Old Turkic and the grammatical structures of modern Turkic languages were comprehensively demonstrated. The study scientifically explains the reasons for both unity and diversity among the Turkic languages. This research provides valuable contributions to the understanding of the historical evolution of Turkic morphology and language development.

Keywords: Old Turkic language, pronoun, phono-morpho-semantic changes, historical grammar, Turkic languages.

References

1. Radlov V.V. Opyt slovarä türkskih narechi. Tom I. – Sankt-Peterburg: Faks, 1893. – 704 s.
2. Mamyrbek G., Malbaqov M., Seitbekova A.V. Radlov sözdığında baiyrğy sözderdiñ semantikalyq erekşelikterı // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. – 2024. – №2. – B. 49-58. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-2.05>.
3. Demirci M. The Historical Development of Personal Pronouns in the Turkic Language // International Journal of Languages' Education, 2015. - №3(1). – P. 422-432
4. Erdal M.A. Grammar of Old Turkic. - Leiden: Brill, 2004. Volume 1. – 574 p., Volume 2. – 541 p.
5. Mahmüd Qaşqari «Diuan luğat-it-türk» (audarma nūsqaşy). – Almaty: Hant, 2005. – 320 b.
6. Najip E.N. Türkoiazychnyi pamätnik XIV veka «Gulistan» Seifa Sarai i ego iazyk. – Alma-Ata: Nauka, 1975. – 209 s
7. Ysqaqov A. Qazırgı qazaq tılı. Morfologıa. – Almaty: Ana tılı, 1991. – 384 b.

8. Serebrennikov B.A., Gajieva N.Z. Sravnitelno-istoricheskaia gramatika türkskih iazykov. – M.: Nauka, 1986. – 302 s.
9. Baskakov N.A. Vvedenie v izuchenie türkskih iazykov. – M.: Nauka, 1962. – 346 s.
10. İsaev S. Qazırgı qazaq tılındegı etistik modäldylygy. – Almaty: Čylym, 1998. – 296 b.
11. Oralbaeva N. Tarihi morfologia negızderı. – Almaty: Qazaq universiteti, 2002. – 216 b.
12. Qyraubaeva A. Časyrlar mürasy. – Almaty: Öner, 2008. – 303 b.
13. Orhon jazba eskertkışteri mätinderı. (Bilge Kagan, Kül Tegin, Tonyukuk jazulary)-faksimile men transkripsiasy ärtürli jınaqtarda kezdesedi, standartty audarma nüsqasy boıynşa: – Almaty: Čylym, 1995. – 160 b.
14. Keñesbaev I., Mūsabaev Č. Qazırgı qazaq tılı (leksika, fonetika, gramatika). – Almaty: Qazaq universiteti, 1975. – 250 b.
15. Balasağūni Jūsıp Qūtadğū bılık. (Tolyq transliterasia jäne qazaqşa audarma nüsqasy). – Almaty: Čylym, 1986. – 600 b.
16. Ahmet İsaui Diuani Hikmet. – Almaty: Jibek joly, 2012. – 284 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Копбаева Жұлдыз Турсынбайқызы – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Копбаева Жұлдыз Турсынбаевна – докторант Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.

Kopbaeva Zhuldyz Tursynbaevna – Doctoral student of Kazakh National Women’s Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan,

Абдирасилова Гульмира Калыбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Абдирасилова Гульмира Калыбаевна – кандидат филологических наук, профессор Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.

Abdirassilova Gulmira Kalybaevna – Candidate of Philological Sciences, Acting Professor, Kazakh National Women’s Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

Бекенова Гүлнар Шияпқызы – филология ғылымдарының кандидаты, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының профессоры, Астана, Қазақстан.

Бекенова Гүлнар Шияпқызы – кандидат филологических наук, профессор Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан.

Bekenova Gulnar Shiyarkyzy - Candidate of Philological Sciences, Acting Professor, of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Kazakhstan